

جليل محمد قلیزاده نین آنامین کیتابی پیئسینده دیل و کیملیک شعور^۱

• پروفیسور دوکتور اردوغان اویغور^۲

ÖZET: Prof. Dr. Erdoğan UYGUR, “Celil Mehmet Kulizade’nin *Anamın Kitabı* Piyesinde Dil ve Kimlik Şüuru”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 33-43

Anamın Kitabı Celil Mehmet Kulizade’nin *Ölümler* piyesinden sonra en dikkat çeken eseridir. Eser, toplumdaki farklı kültürlere yönelişi ve bu yönelişin neden olduğu sorunları irdeleyerek bu duruma alternatif çözümler getirmeyi amaçlayan bir piyes olarak ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle eser, Celil Mehmet Kulizade’yi tüm hayatı boyunca düşündüren halkın millî varlığının kavranılması, korunması ve geliştirilmesi sorunlarıyla ilgilidir. Bu çalışmada *Anamın Kitabı* piyesinden yola çıkarak Celil Mehmet Kulizade’nin dil ve kimlik bilinci ele alınmıştır.

Açar Sözlər: Celil Memmedquluzade, *Anamın Kitabı*, Azərbaycan, , dil, kültür, toplum, yabancılışma.

چکیده: پروفیسور دکتور اردوغان اویغور، "شعور زبانی و هویتی در نمایشنامه *آنامین کیتابی* (کتاب مادرم) جلیل محمدقلیزاده"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۳۳-۴۳

نمایشنامه *آنامین کیتابی* (کتاب مادرم) پس از *اؤلولر* (مردگان) مهمترین اثر جلیل محمدقلیزاده محسوب می‌شود. این اثر با بررسی گرایشات جامعه به فرهنگ‌های مختلف و دلایل بروز این گرایش‌ها، به دنبال یافتن راه‌حل‌های جایگزین می‌باشد. به عبارت دیگر، آنچه که یک عمر جلیل محمدقلیزاده را به تفکر واداشت، مسائل

^۱ بو مقاله داها اؤنجه تورکیه تورکجه‌سیله "تورکیه سوسیال آراشتیرمالار درگیسی، ایل: ۹، سایه: ۳، صص: ۱۸-۹، *آرالیق* ۲۰۱۵ ده یاینلانمیشدیر.

^۲ آنکارا بیلیم یوردو، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو اؤیرتیم اویه‌سی. ایمئیل: (uygur@humanity.ankara.edu.tr)، آکادمیک اؤزگنچمیش اوچون باخین: (http://cv.ankara.edu.tr/uygur@humanity.ankara.edu.tr)

مبوط به درک موجودیت ملی مردم و محافظت و توسعه آن بوده است. در این مقاله، آگاهی زبانی و هویتی جلیل محمدقلی‌زاده با تکیه بر نمایشنامه *آن‌امین* کیتابی مورد بررسی قرار گرفته است.

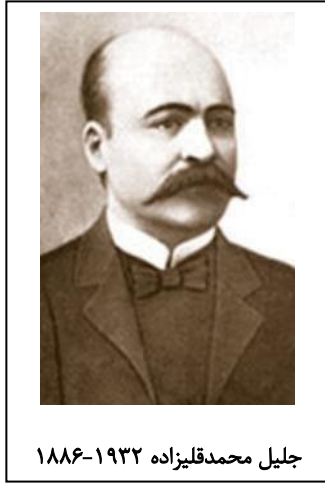
کلیدواژه‌ها: جلیل محمدقلی‌زاده، *آن‌امین* کیتابی، آذربایجان، زبان، فرهنگ، جامعه، بیگانگی.

۲۰-جی یوز ایلین باشلاریندا چارلیق روسیاسی‌نین یؤنتیمی آلتینداکی آذربایجان‌دا ادبی و کولتورل حرکتلی لیک اداری مکانیزملرین کولتورلو آلتیندا اولماسینا رغماً آیدینلارین چابالاری ایله بلیرلی بیر مسافه آلمیش کیمی‌دیر. ۱۹۰۵ دئوریمی سونراسیندا مطبعه‌نین گلیشمه‌یه باشلاماسی و ادبی مناظره‌لرین یایغینلاشماسی بیر سیرا سوسیال و دوشونسال (فیکری) فعالیتلری اؤن پلانا چیخاردیر (عارف و حسینوف، ۱۹۴۴: ۱۸۸). ادبیات ساحه‌سینده قلمه آلینان شعر، حکایه و پیئسلرده چوخونلوقلا توپلومداکی یانلیش گله‌نک و گۆره‌نکلر سورغولاناراق اگیتیمین اؤنمی، قادینین توپلومداکی یئری بلیرلمگه چالیشیلیر؛ فئودال یاپیلانما و دین استثماری اوزرینه الشدیری (تنقید) و مقاله‌لر باسین-یایین (مطبوعات و نشریات) اورقانلاریندا یئر آماغا باشلار.

قاسیم بگ ذاکر (۱۸۵۷-۱۷۸۴)، میرزه شفیع واضع (۱۸۵۲-۱۷۹۴)، عباسقلی آقا باکیخانوف (۱۸۴۷-۱۷۹۴)، اسماعیل بگ قوتقاشینلی (۱۸۶۹-۱۸۰۶)، میرزه فتحعلی آخوندوف (۱۸۷۸-۱۸۱۲) کیمی معاریفچی اؤنجولرین ایزیندن گئدن سید عظیم شیروانی (۱۸۸۸-۱۸۳۵)، نجف بگ وزیروف (۱۹۲۶-۱۸۵۴)، نریمان نریمانوف (۱۹۲۵-۱۸۷۰)، سلیمان ثانی آخوندوف (۱۹۳۹-۱۸۷۵)، میرزه علی‌اکبر صابر (۱۹۱۱-۱۸۶۲)، سلطان‌مجید غنی‌زاده (۱۹۳۷-۱۸۶۶)، عبدالرحیم بگ حق‌وئردی‌یف (۱۹۳۳-۱۸۷۰)، محمد سعید اوردوبادی (۱۹۵۰-۱۸۷۲)، علی نظمی (۱۹۴۶-۱۸۷۸) کیمی آیدینلار آذربایجان توپلومونون انسان سئوگیسی، ائشیتلیک و عدالت قاوراملاری تمیلینده یاپیلانماسینا قاتقیدا بولونماغی اؤزلرینه گۆره (وظیفه) سئچیرلر. بو دوشونجه چرچیوه‌سینده اورتایا قویولان ادبی اورونلر (محصوللار) گنللیکله رئالیست اثرلر اولاراق قیمت قازانیر.

توپلومو آیدینلاتما و یؤن وئرمه دورومونداکی آیدینلارین بیر قیسمی آنلاشیلیر اولماق آماجی ایله اثرلرینی دورو بیر آذربایجان تورکجه‌سیله قلمه آلما یولونا گئدرلرکن م. م. نواب، م. مجتهدزاده، طالبوف (طالب‌زاده، ۱۹۶۶: ۱۲۶)، علی بگ حسین‌زاده (۱۹۴۰-۱۸۶۴) کیمی بیر قیسم آیدینلار دا دوشونجه‌لرینی، ایچینه عربجه، فارسجا، و یا روسجا سرپیشدیرلمیش جمله‌لرله ایفاده ائدرلر، حتی بو دیللری دانیشان توپلوملارین کولتورل دگرلرینی چئشیدلی وسیله‌لرله مدح ائدرلر. بو قونویلا ایلگیلی اولاراق تورکیه تورکجه‌سینی ساوونان آیدینلارین ایره‌لی گنلریندن علی بگ حسین‌زاده فارس دیلینه و کولتورونه قارشی چیخیشینی، بونا قارشیلیق تورکیه تورکجه‌سینه گؤستردیگی یاخین ایلگینی بو جمله‌لرله دیله گتیریر: «ایران آرتیق گئریده قالمیشدیر. ماضیده گؤزل ادبیاتی وار ایدی. لاکین بوگون ادبیاتدان، مطبوعاتدان بیر اثر گؤرونمور. بو یولدا هر نه وارسا تورکلرده‌دیر. فارس لیسانی بیر عصردن بری گئریله‌مگه اوز توتدوغو حالدا، تورک لیسانی گوندن گونه گلیشمکده‌دیر.» (طالب‌زاده، ۱۹۶۶: ۷۴).

گیریش

جلیل محمدقلیزاده ۱۸۸۶-۱۹۳۲

۱۸۸۳-۱۸۸۷ ایللی آراسیندا "گوری سئمینتریاسی" نین آذربایجان شعبه سینده اؤیرنیم گۆرن جلیل محمدقلیزاده (۱۸۶۶-۱۹۳۲) بورادا ایلاهیات درسلی یانیندا جوغرافیا، طبیعت و تاریخ بیلگیلریله ده دونانیر (مجهز اولور). سئمینتریانین اؤیرتیم کادری هوموژن بیر دوشونجه یاپیسینا صاحب دئییلدیر. چار اداره سینده باغلی اؤیرتمنلره قارشیلیق سوسیال یاپینی الشدیرن، اگیتیمی و گلیشمه جی آنلایشی ساوونان آیدینلار دا موجوددور. محمدقلیزاده نین بو آیدینلارلا تماس حالیندا اولماسی و وولتایر (۱۷۷۸-۱۶۹۴)، دیدتروت (۱۷۸۴-۱۷۱۳)، پوشکین (۱۸۳۷-۱۷۹۹)، لرمونتوف (-۱۸۱۴) (۱۸۴۱)، گوگول (۱۸۵۲-۱۸۰۹)، تولستوی (۱۹۱۰-۱۸۲۸) کیمی دوشونور (متفکیر) و ادبیات آداملاری نین اثرلیله تانیشماسی اوندا توپلومجو، ائشیت لیکچی و اؤزگورلوکچو (حریتچی) فیکیرلرین گلیشمه سینده اؤنملی قاتقیدا بولونور (ابراهیموف، ۱۹۶۶: XII-XIII).

جلیل محمدقلیزاده توپلومداکی ائشیت سیزلیگی، حضور سوزلوقو (دینج سیزلیگی)، سورونلاری و بونالیملاری (تنگه گلمه لری) اثرلرینه یانسیدارکن خالقین آنا دیلینه مراجعت ائدر. چونکو، محمدقلیزاده توپلومون میلی وارلیغی نین دیل ایله مومکون اولدوغونا و اونولا وارلیغینی سوردوره بیله جگینه اینانیر (آخوندوف، ۱۹۵۹: ۴۵). توپلوملارین پالتاری اولاراق نئجه لندیردیگیمیز (سجیه لندیردیگیمیز) دیل حاقینداکی گؤروشلرینی ملانصرالدین (۱۹۳۱-۱۹۰۶) درگیسینده^۱ و بیر چوخ مقاله سینده بعضاً مزاحی، بعضاً ده الشدیرل (تنقیدی) بیر اوسلوبلا چوخ سیخ دیله گتیریر. آنجاق *آنامین کیتابی* (۱۹۱۹)^۲ پيئیسینی تاماماً بو قونویا آیراراق توپلومون و کولتورون معروض قالدیغی تهلوکه لری میلی بیر باخیش

^۱ آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: اویغور، اردوغان، «ملانصرالدین درگیسی نین دیل آنلایشی»، ۵-جی اولوسلار آراسی تورک دیلی قورولتایی، ۲۶-۲۰ ائیلول (سپتامبر)، آنکارا ۲۰۰۴. (دوزنله بن: آتاتورک کولتور، دیل و تاریخ یوکسک قورومو، تورک دیل قورومو باشقانلیغی)، ۵-جی اولوسلار آراسی تورک دیلی قورولتایی بیلدیریلری ۲-جی ۲۶-۲۰ ائیلول (سپتامبر)، تورک دیل قورومو، آنکارا، ۲۰۰۴، صص. ۳۰۷۴-۳۰۶۳.

^۲ پيئیسین تاماملانما تاریخی چئشیدلی قاینقلاردا ۱۹۲۰ اولاراق گؤستريلمکده دیر؛ آنجاق، دراماتورقون ائشی حمیده خانمین خاطرلرینده پيئیسین بیتیش تاریخی ۱۹۱۹ ایلی، فوریه آیی نین سون گونلری اولاراق قئیدلی دیر. محمدقلیزاده، حمیده، *آذربایجان دا یئنی لیکچی بیر اؤنچو: جلیل محمدقلیزاده: خاطرلر، حاضیرلایان: فاطما اؤزکان*، ت. ج. کولتور باخانلیغی یاپینلاری، آنکارا، ۲۰۰۲، س. ۸۵.

آچیسسیلا اورتایا قویور و دیلی یابانجی عنصورلره قارشى قوروما و بونلاردان آریندیرما مجادلەسى وئریر، چونکو او، دیلی، میلی کیملیگی قورومانین و گلیشدیرمەنین ان اؤنملی تأمیناتی اولاراق گؤرور.

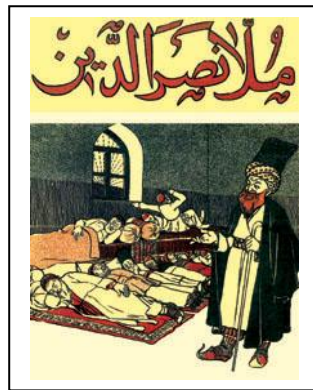
آنمین کیتابی اثرینده دیل و کیملیک شعورو

آنمین کیتابی محمدقلیزادهنین /ؤلور (۱۹۰۹) پیئیسیندن سونرا ان دقت چکن اثری دیر. اثر، توپلومداکی فرقلی کولتورلره یؤنهلیشی و بو یؤنهلیشین سبب اولدوغو سورونلاری ایردهلهیه رک بو دوروما آلترناتیو چؤزوملر گتیرمگی آماجلايان بیر پیئیس اولاراق اورتایا چیخار. بیر باشقا ایفاده یله «اثر، جلیل محمدقلیزادهنی بوتون حیاتی بویونجا دوشوندورن خالقین میلی وارلیغی نین قاورانیماسی، قورونماسی و گلیشدیریمەسى» (حبیب بگلی، ۱۹۹۴: ۱۴-۱۳) سورونلاری ایله ایلگیلی دیر.

دؤرد پردەلی پیئیسده آیدین بیر عایله نین اوچ فردی نین ایران، روسیا و تورکیه ده تحصیل آلدیقدان سونرا اندیندیکلری (الده ائتدیکلری) بیلگی بیریکیمینی آذربایجان داکی دوشونسول و توپلومسال (فیکری و اجتماعی) گلیشمەلره حصر ائتمک یئرینه، آدی گنچن اؤلکه لرین دیل لرینی و کولتورل دگرلرینی توپلوما منیمستمه یولونا گئتدیکلری گؤرولور. روستم بگین کیتابلاری نین روسجا، میرزه محمدعلی نین فارسجا، صمد واحیدینکی لرین ده عثمانلی تورکجه سیله اولماسی و بو کیتابلارا گؤره عمل ائتمەلری قارداشلار آراسینداکی دوشونجه ایریلیغینی بسله یین آنا عنصورلردن بیریدیر:

«روستم بگ. آنا، باخ، من سنی لاپ یاخشی باشا سالیم: نه قدر کی، من بو کیتابلارا اعتقاد ائله ییرم، محمدعلی ده بو کیتابلارا (میرزه محمدعلی نین طرفینه الینی اوزادیر) و صمد ده بو کیتابلارا (صمد واحیده طرف الینی اوزادیر) اعتقاد ائله ییرلر، داخی بیز نه قدر اتحاد اندیب، مهربان یولا گنده بیلیریک؟» (ص. ۱۲۳).^۱

سؤزده بیر خیریه جمعیتی نین اویهلری (عضولری) اولان قارداشلارین فرقلی دیلرله دانیشماسی و فرقلی کولتورلری ساوونماسی آرالاریندا ممنونیت سیزلیگه و خصومت دوغماسینا سبب اولور. بو دورومدان قایغیلانان آنالاری زهرا بگیم و قیزی گولباهار، قارداشلار آراسینداکی آنلاشمازلیغین سببی نین آرالاریندا دیل بیرلیگی اولماییشیندان قاینافلانديغینی آنلا یا جاق شعورا صاحیب دیرلر. دیلین دوشونجه نی؛ دوشونجه نین ائیلیمی (عملی) دوغورماسی گرچگی پیئیسده ده ایفاده سینی تاپیر و اوچ فرقلی دیلی دانیشان و فرقلی کولتورلره، فرقلی ایدئاللار یؤنه لن اوچ قارداش بیر-بیرینی گؤرمەمک اوچون آنا اوجاغینی ترک ائدر.

^۱ پیئیسله ایلگیلی آئینتیلار جلیل محمدقلیزاده، اثرلری، آس سر علملر آکادەمیاسی نشریاتی، باکی، ۱۹۶۶ باسقیسیندان وئرلمیشدیر.

بوتون اوغراشلارینا رغماً بو آیریلیغا انگل اولامایان زهرا بگیم دایاناماز و حالسيزلاشاراق ییخیلار، قالار. پیئیس فرقلی کولتورلری منیمسه مه و بو کولتورلرین نورملارینی، دگر یارغیلارینی (قضاوت) ایچینده یاشادیغی توپلوما تحمیل ائدهرک کولتور آسیمیلایسیونونون حلقه لرینی اولوشدورما چابالاری و بو چابالارا بیر باش قالدیری شکلینده اؤز تئلنه بیلر. پیئیسده فرقلی کولتورلره یؤنه لیش، اوچ آیری اؤلکه ده تحصیل گؤرموش قارداشلارین ایشلتدیکلری اوچ فرقلی دیل و بو دیللرله گلیشدیریلیمیش دوشونجه لر و صاحب اولدوقلاری کیتابلار ایله اؤزونو گؤستریر. بو باغلامدا پیئیس دؤنمین آذربایجانیندا کیملیک بونالیمینا آینا توتان بیر اثر اولاراق دگرلندیرمک یانلیش اولماز. چونکو؛ روسیا، ایران و عثمانلی نین کولتور دایره سینده کی قافقازیا و دولایسی ایله ده آذربایجان بو اؤلکه لرله سیاسی و کولتورلر باخیمدان بیر باشا ائتکیلیشیم ایچینده دیر.

اؤلکه ده کی بعضی آیدینلار و گنجلر اوچون بو اوچ اؤلکه چئشیدلی گرچه لرله اقتصادی و کولتورلر گلیشمه نین، بیر باشقا دئییشله اویقارلیغین (مدنیتین) اؤنملی رفرانسی اولاراق گؤرولورلر. دولایسی ایله، گنجلرین یوکسک اؤیرنیم گؤرمک اوچون گئتدیکلری یابانجی اؤلکه لرین دؤنوشلرینده، ائدیندیکلری بیلگی بیریکیمی یانیندا بعضی کولتورلر دگرلری ده منیمسه میش اولدوقلاری تئز- تئز گؤرولور. بو جمله دن حرکتله، ۲۰- جی یوز ایل باشلاریندا یوغونلوق قازانان یورد دیشیندا (خارجده) اگیتیم سورجینده آیدینلارین اؤنملی بیر قیسمی بیر- بیرینه ضد کولتورلر دگرلر و سیاسی دوشونجه لرله دونانمیش اولاراق آذربایجانا دؤنرلر. بو دوروملا یاناشی، دیللرین نین ده یابانجیلاشدیغی گؤرولور. حالبوکی، محمدقلیزاده نین ایفاده ائتدیگی کیمی «انسان اؤیرندیگی هر بیر دیلدن اؤز خالقینین، وطنین خئیری اوچون استفاده ائتمگی بیلمه لی دیر.» (میر احمدوف، واهابزاده، حسینوف، ۱۹۶۶: ۵۲).

پیئیسده یئر آلان هر شخص بیر دگرین، بیر قیمتین یا دا بیر قاورامین سمبولو کیمی دیر. اوچ قارداش باشقالاشماغی، یابانجیلاشمای سیمگه لرکن، آنا زهرا بگیم آذربایجانلا، زهرا بگیمین قیزی گولباهار آذربایجان توپلومویلا و چوبانلیق ائدن قنبر، قوربان و زامان دا آذربایجان تورکجه سیله اؤزدشلسیرلر. قارداشلارین آنا اوجاغیندان آیریلمالاری ایسه اؤلکه نین بؤلونمه و پارچالانما قایغیسی نین دیشا وورماسی دیر. داها آچیق بیر ایفاده یله، بیر یاندا ظاهرأ روسیا، ایران و عثمانلی نی سمبولیزه ائدن اوچ قارداش جیدتی بیر دوشونسل و کولتورلر چاتیشما ایچینده یکن، بونلاری سورکلی بیرلیک و دایانیشمایا چاغیران آنالاری زهرا بگیمین کیملیگی ایله آذربایجانین میلی لیگینه و توپلومسال دگرلرینه صاحبیلنمه یه دعوت واردیر. دراماتورق باشقالاشماغا قارشى شیدتلی بیر توتوم ایچینده دیر. بو، آنانین و گنج قیزین داورانیشلاریندا آچیقچا گؤرولور. اوچ قارداشین سورکلی بیر- بیرلرله چاتیشما حالیندا اولماسی آدی گئچن اؤلکه لرین بیر- بیرلرینه پولیتیک یاخلاشیملاری ایله یاخیندان باغلی دیر.

دؤنمین توپلومسال سانجیلاریندان بیرینی یانسیدان پیئیسده بیرلشمه نین و گوجلر اولمانین تک مکانی آنا اوجاغی، یعنی آذربایجان دیر. آنانین دوشونجه سینده دیلی قوروماق اؤنملی یئر توتار. انسانلاری

آنلاشديران، قايناشديران، دوشونجهلری گليشديران و توپلوما ايشيق اولان ديل قورونماديقجا فردلر آراسينداكى يابانجيلاشما توپلوما دا يانسىياچاق؛ يئرلى دگرلرله بسلنمه ين دوشونجهلر يوزلاشميش بير توپلومون اورتايا چيخماسينا سبب اولاجاقدير. بو دوروم، بير باخيما، گليشمه ميش اؤلكه توپلوملارنىن تمايوللرينه آينا توتان اؤنملى بير تثبيتدير. مىلى كيملىگى شكىللىنديرمه ده مودل آليناچاق توپلومون اؤزلىكلىرىنى اؤز توپلومونا اويارلاماق دوشونجه سيندن اورتايا چيخان بو داورانيش بيچىمى كيملىك بوناليمى نين خوشاگلمز بير اورونودور. بو گرچكى بيلن زهرا بگيمين، اوغوللارنى آنا اوجاغينا، سكوتته و دايايشمايا دعوت ائدن ياخاريشلارى، هايقيريشلارى و اؤلومو، عاداتا دؤنمين آذربايجانى نين عاقىبىتى كيمى دير: «سيزه گلن قادا-بلا منه گلسين، آي بالالاريم، ساواشمايىن!» (ص. ۱۱۲)، «بلا، بونو هارا ييغيشديريرسان؟ اولماز، اولماز! دئيه سن بورادان كؤچمك ايسته ييرسن؟ قويمانام، اؤزومو اؤلدوره رم! اولماز، كؤچمك اولماز! سيز بورادا هامىنىز بير يترده يازيملىسينيز، آيرىلا بيلمزسينيز؛ يوخسا والللاه باغريم چاتلار!» (ص. ۱۱۵)، «صمد، بالا، سن نه قاييريرسان؟ نييه ييغيشديريرسان؟ يوخسا سن ده كؤچمك ايسته ييرسن؟ بوى، ائويم ييخيلدى! آمان آلا، منيم باشيما كول النسين! آلا، منى اؤلدور، اؤلدور، اؤلدور!» (ص. ۱۱۵)، «بالا، سنين من قادانى آليم، سنين نه بير گوناھين وار كى، من سنين گوناھيندان گنچم؟ سن منى اينجىتمه ميسن. سن بيرجه قارداشلاريندان آيرى دوشمه، من اؤلندن سونرا دا، قبيرده ده سنه دوعاچى اولوم، آي روستم بالا!» (ص. ۱۲۳)، «بالا، آياقلىرى نين آلتيندا اؤلوم، قارداشلاريندان آيريلما» (ص. ۱۲۴)، «ورگيم، اورگيم اوچ يئر بؤلونه، اوچ تيكه اول، هر تيكه سى ده بير طرفه چيخيب گنده، اوندا داخى اورگيم پارچالانار، اؤلهرم. قيزيم، پس منيم اورگيم اوچ پارچا اولسا، سن نه ائلرسن؟! قيزيم، آناسيز قالارسن.» (ص. ۱۲۵).

روسيادا اؤيرنيم گۇرن روستم بگ نيشاستالى ياخاسى و قوللارى كوللانميش كؤنگى، اوزرينده آرخالغى، بويوندا بويونباغى، گؤزلرينده گؤزلوك و باشى اچيق اولراق پيئىسده يئر آير. ميرزه محمدعلى باشيندا ايران بۇركو، اوزون ايران پالتارى، شالوار، آغ جوراب، لينده تسبئح، قاش قاباقلى بير گؤروننو وئير. صمد واحيد ايسه باشيندا قيرمىزى فس، آغ ياخالى كؤينك، يلك و بويونباغى ايله ايستانبولدا اؤيرنيم گؤرموش آيدىن تپينى سيمگه له يير. اوچ قارداشين گئيمينه يانسىيان دوشونجه و ائيلملى باشقا مدنيتلرين ظاهيرى عنصورلرينى توپلوما تحمىل ائتمك شكلىنده اورتايا چيخار (ابراهيموف، ۱۹۶۶: XLVIII).

روستم بگ، ميرزه محمدعلى و صمد واحيد گئيملىرى ايله، داورانيشلارى ايله و ايشلنديكلىرى ديل اعتيباريله رجايى زاده محمود اكرم (۱۹۱۴-۱۸۴۷) -ين آرابا سئوداسى (۱۸۹۶) رومانينداكى بهروز بگ كاراكترييله بير چوخ باخيمدان اؤرتوشورلر. بير باشقا ايفاده يله، پيئىسده اوچ دگيشيك زوپپه (ايفاده لى) سؤز قونوسودور.

هر اوچ تپ ده اگيتيم گؤردوكلى اؤلكه لرين دىلى ايله ايلتيشيم قورماغا، صنعت و ادبيات اثرلى ياراتماغا چاليشماقدا؛ بو اؤلكه لرين كولتورل دگرلريله آذربايجان توپلومونا يۇن وئرمگى اماجلاماقداديرلار.

آنجا، بهروز بگ کاراکترینده کی کومیک عنصرلار بورادا تراژی-کومیک سونوجلارا یول آچان

داورانیشلار و دوشونجهلر شکلینده اؤزونو گؤستریر. محمدقلیزاده، باشقالاشماغی یا دا فرقلی کولتور دگرلرینی منیمسه مگی گؤزدن دوشورمک اوچون پیئیسده بو دوشونجه صاحیبیلرینی گولونجلاشدیرمه یولونا گنذر. قارداشلارین و یا آرخاداشلارینین صرف ائتدیگی آنلاشیلماز سؤزلرین تئز- تئز قاهقاهاالار، آلاچی گولوشمه لره و اعتراضلار یول

آچماسی، بو شخصلرین اوغراشلارینین بوش اولدوغونو گؤسترمه آماجلی دیر. بونونلا بیرلیکده، بو تیپلرین بیربیرلرله مناسبلری گولدورو یانیندا گرلیم و چاتیشما دوغوراجاق و آیریمجیلیغی کؤرؤکلہ به جک عنصرلار ایچیریر. قیساجا، بهروز بگ توپلومسال باشقالاشیم اؤزلمی نین کومیک و گولونج بیر فردی اولاراق سمبوللاشیرکن پیئیسده کی تیپلر چاتیشمانین سمبولو حالیندادیرلار. اؤته یاندان خئییر جمعیتی نین توپلانیتیسیندا دیل قونوسوندا کی آنلاشمازلیق توپلومسال آیریشمانین اؤنملی بیر مثال اولاراق دقتلری چکر:

«روستم بگ. قوسپودا، زاسئدانیه اوبیالیوا اوتکریتیم.»

میرزه زینال. (دورور آیاغا و یومروغونو سیلکه له به سیلکه له به، آجیقلی) آقار، آنا دیلیندن باشقا بورادا اؤزگه دیل دانیشماق اولماز. آنا دیلی، آنا دیلی. تورک دیلی، میلی دیل. «ص. ۱۰۲-۱۰۱»

....

«حسین شاهید... یئتر، آز اول آلچاقجا بوراخیب سوووشدوغوموز تورپاقلار، یئتر! اوهت، چوجوقلار، قادینلار، ارککلر، یئنیلر بو تورپاقدان چیخیب، یاووقلوسونا قوووشموشدو. قارتلاشمیش قوللارینی اوچ-بئش میزراق بویو اؤته ده کی بینالارین اوستونه قدر سالان بول کؤلگه لی کوچه لرین دیبینده گومله یین طیبیلرین سسی چوجوقلارین دویونونو بیلدیریوردو.

ایشته کله بکلر کیمی قارلار دوشویور،

سانکی بیر نور ائنییور هر فیدانا،

لاکین اگلنجه اولورکن آدانا،

یاورو چوجوقلار اوشویور!

آقالار، بو دئییل می میلی ادبیات! بو دئییل می میلی تورک لیسانی! (... جماعتدان گولن ده وار و تک-تک چپیک چالان دا وار.) (ص. ۱۰۵-۱۰۴)

....

«زهر ا بگیم. گولباهارا. قیزیم، بو آداملار نه دانیشیرلار؟» (ص. ۱۰۵).

....

«میرزه بخشعلی. اعضای گرامدان عذر ایسته بیرم کی، ذیلده معروضه یی-محقریم آقایان بزرگوارین درد-سرینه شاید سبب اولا...» (ص. ۱۰۶).

....

«میرزه محمدعلی. فصل نوزدهم در بیان کسوف و خسوف؛ یعنی آیین و گونون توتولماغی...» (ص. ۱۰۷).

محمد قلیزاده نین «ؤلور» پیئسینده توخوندوغو فارس کولتورونون توپلوم اوزرینده کی اولومسوز (منفی) ائتکیلری (شریف، ۱۹۸۶: ۳۸۶) «آنامین کیتابی» ندا زیروه یه چیخار. ایران دا آلدیغی دینی اگیتیم سونوجوندا بیلیمی ایلاهی گوجلره دایانديران میرزه محمدعلی «خداوند عالم، بلاي ناگهان، مثل ولوله ی صرف اسیمان، زلزله ی سطح خاکدان» (ص. ۹۳) کیمی فارسجا-عربیجه ترکیبلره دوشونجه لرینی اورتایا قویماغی یئیلرکن (ترجیح اندرکن)، روستم بگ «وستکاد، ووبروس (۱۰۲)، زاسئدانییا سمئتان، پریبلیزیتلنو، کلاس، رازنورچی (۱۰۳)، «قاسپودا، زاسئدانیی اوبییاولیو زاکریتیم» (۱۰۹) کیمی کلمه لر و جمله لرله روسجایا؛ صمد واحید ده «ارککلر، های دا آرقاداشلار!» (ص. ۹۳)، «بانا قالیپورسا» (ص. ۹۵)، «ایزدیواج نیت» (ص. ۹۷)، «چوجوق آغلاماسین، بن شعر یازیوروم»، «چوجوقلارا اؤیره تیورلار» (ص. ۱۰۰) کیمی ایفاده لرله تورکیه تورکجه سینه یؤنه لیر. بیر سوروشدورما (عدلی آراشدیرما) اثناسیندا اوچ قارداشین آدلارینی فرقلی سؤیله مه لری توپلومدان آیریشمانین دوشونجه لرینه نه اؤلچوده نفوذ ائتمیش اولدوغونو غایت آچیق گوستریر:

«روستم بگ. روستم بگ عبدالعظیموف.

میرزه محمدعلی. میرزه محمدعلی خلف مرحوم آقا عبدالعظیم.

صمد واحید. عبدالعظیم زاده ی صمد واحید.» (ص. ۱۱۶).

زهر ا بگیم، گولباهارین و چوبانلارین دیل قونوسونداکی بیرلیک و برابرلیک دوشونجه لرینی اورتایا قویان پاستورال ایفاده لره پیئسده سیخ (تئر- تئر) راستلانیر. بو شخصلر باشقالاری ایله ایلشیکلیرینده و یا اؤز آرالارینداکی صحبتلرده توپلومون آنلایاجاغی بیر دیل، ساده بیر تورکجه ایشله دیرلر:

«قنبر. خانیمجان، بیزیم قویونچولوق بیر طرفدن گؤزل پئشه لی. همیشه گزدیگیمیز و یاشادیگیمیز یئرلر چمنلر، لاله لی و چیچکلی داغلار، داشلار؛ ایچدیگیمیز نه دیر؟ بولاق سولاری و پاک قویون سوتو...» (ص. ۱۱۴).

بو دوروم محمد قلىزادەنىن باشقالاشان آيدىنلارا بىر باش قالدېرىسى اولاراق نىتەلندىرىلەبىلر. بو باش قالدېرىنىن ان بۇيوك داياناغى سادە تور كچه ايشلەدىلمەسىنى اۇزىندىرمەنىن يانى سىرا ائىلم و چىلقىنىلىقدىر. پيئىسدە كولتورلرى سمبولىزە ائىدىن كىتابلارنىن امحاسى قايناق كولتورە دۇنوش چاپالارىنىن ان اۇنملى آشاماسى اولور.

اۋتە ياندان، محمد قلىزادەنىن قادين حاقلارى و حقوقو قاپسامىندا تىز- تىز الشدىردىكى قادينىن ائىشىنى سىچەبىلمە اۋزگورلويوندىن (آزادلىغىندان) محروم اولوشو دا پيئىسدە اولاي هۇرگوسونون اۇنملى بىر عنصر اولاراق يىر آلير. قارداشلار آراسىنداكى چاتىشمانىن ايلك جدى باشلانغىچى گولباھارىن ائوللىگى قونوسوندا اورتايا چىخار. سىمگەسل (سىمولىك) ايفادەلردن حركت ائىدىلدىگىندە بو چاتىشما پيئىسدە آذربايجان توپلومونون يابانجى كولتورلرلە تانىشىدىرىلماسى آرزوسونون ايلك آددىمى اولور.

گولباھارىن ارە وئرىلمەسى خصوصوندا روستم بگ اسكى عادتلردن واز گىچىلمەسى گركدىگىنى سۇيەمكلە بىرلىكدە روس دىلىنى و كولتورونو منىمسەين آرخاداشى آسلان بگ ايلە ائولندىرىلمەسىنىن اويغون اولاجاغىنى ايفادە ائدر (ص. ۹۱). ميرزە محمدعلى بو قونودا قدرجى (مقداراتا اينانان) بىر ياخلاشىم سرگىلر. اونا گۆرە ائوللىك قسمت قاورامى ايلە ياخىندان ايليشكىلى دىر. بونونلا بىرلىكدە باجىسىنىن اۋز دوستويلا ائولنمەسىنى اىستر (ص. ۹۱). صمد واحىد دە ائش سىچمكدە گولباھارىن اۋزگور (سربىست) اولدوغونو دىلە گىتيرىر؛ آنجاق، بو ائشىن اۋز آرخاداشى اولماسى گركدىگىنى علاوه ائدر. توپلومون آيدىن كسىمىنى اولوشدوران بو انسانلارنىن گۆرۈشلرېندە صمىمى بىر تكامل اولمادىغى آچىقجا گۆرۈلمكدە دىر. اۋتە ياندان گىنج قىزى يابانجيلارا وئرمك آذربايجانى عاداتا باشقالارنىن تسليم ائتمكلە ائش ائلاملى دىر. توپلومون اۋزو اولان گولباھارىن بو اىستكلرە بويون اگمەيىشى توپلومون يابانجيلاشماغا دىرنىدىكىنىن ائشارتى دىر. اوغوللارنىن ايرىلغىنا داياناماياراق وفات ائىدىن زهرا بگىمىن قولتوغونون آلتىنداكى كىتابدا ائانين اوغوللارنىن بىر نىچە جملەلىك وصىتى واردىر. بو وصىت پيئىسدە دىلى، كولتورو، كىملىكى، بىرلىك و برابرلىكى قورومانين گركللىگىنى اورتايا قويان ان اۇنملى اجرائات اولاراق دقتلرى چكر:

«تارىخ هجرىنىن مین ايكى يوز دوخسان دۇردونجو ايليندە، ربىع الثانىنىن اون ايكىسىندە، سەشنبە گونو، صبح اذانيندان يارىم ساعات كىچدىكدە يولداشىم زهرانين جىسميندن بىر پارچا قوپوب آيرىلدى كى، عبارت اولسون روستم بالامدان.

بىچارە عورتىن جىسمىنىن قالانىندان گىنە تارىخ هجرىنىن مین ايكى يوز دوخسان دوققوزونجو ايليندە، رمضانين بئشىندە، پنجشنبه گونو، آخسامدان اوچ ساعات كىچدىكدە گىنە بىر پارچا آيرىلېب قوپدو. همان گون اوغلوم محمدعلى آنادان اولدو.

یازیق زهرانین قالان جسمی گئنه بیر دفعه پارچالاندى. بو دا واقع اولدو همان تاریخین مین اوچ یوز دوردونجو ایلینده، جمادی الاولین اون بئشینده، چهارشنبه گونو، گون اورتا زامانی کی، همان گون بالامیز صمد دونیایا گلدی.

بوندان دا بیر نچه ایل سونرا بختی قارا عورتین قالان یاریم جانیندان گئنه بیر پارچا قوپدو کی، آدینی گولباهار قويدوق. بو دا واقع اولوب همان تاریخین مین اوچ یوز اونونجو ایلینده، شوالین ایگیرمی بیرینده، جمعه آخشامی، صبح وقتی.

یئر، گۆی، آیلا و اولدوزلار گۆیلده سیر اندیب گزه گزه گئنه اول-آخیر گونون باشینا دولانیرلار؛ چونکی بونلار هامیسی قدیم ازده گوندن قوپوب آیریلیمیش پارچالاردیر.

من اعتقاد اندیرم کی، منیم ده بالالاریم دونیادا هر یانی گزیب دولانسالار، گئنه اول-آخیر آنالاری زهرانین اطرافیندا گرک دولانلار؛ چونکی آی و اولدوز شمسین پارچالاری اولان کیمی، بونلار دا آنالارینین آبی و اولدوزلاری دیر. وای او کسین حالینا کی، طبیعتین همین قانونونو پوزماق ایستهیه! اونون انصافی و وجدانی اونا مدام الحیات اذیت اندهجک؛ نه قدر جانیندا نفس وار، پشیمان اولاجاق.» (۱۳۲-۱۳۱).

سونوج

جلیل محمد قلیزاده پیئسلرینده گولدورمک و یا قایغیلانندیرماقلا یئتینمیر؛ او، عینی زاماندا گۆزل آرزولارین و گلهجگه دایر اومودلارین دا یاشارماسینا چابا گۆستیریر (اسرافیلوف، ۱۹۶۴: ۱۷۱). «آنامین کیتابی» ندا روستم بگین آشاغیداکى اؤز الشدیریسی بوتون اولومسوزلوقلارا رغماً بو اومودون ایفادهسی دیر:

«هله ایندییه کیمی خالق بیر شئی باشا دوشموردو. ایندییه کیمی خالق دئییردی: مرحبا عبدالعظیمین اوغلانلارینا! ماشالله، بیرى پئتئربورگدا علم تحصیل اندیب، بیرى ایستانبولدا، بیرى نجفالشرفده. اوچو ده، ماشالله، اوخویوب عالیم اولوب. اما بوندان سونرا آغیزلاردا سؤیلهنهجک کی، هامان اوچ عالیملرین بیرى (میرزه محمدعلی یه اشاره اندیر) خسوف-کسوف دوعاسی یازیر؛ بیرى (صمد واحیده باخیر) مفاعلن فعلتن؛ بیرى ده ... (اؤزونه باخیر)، واللله، من اؤزوم ده هئج باشا دوشمورم کی، من نهچییم. ...» (ص. ۱۲۲).

پیئس اؤزه دؤنوشون اؤزلمینی دیله گتیریر. باشقالاشمانین توپلوما بیر یارار ساغلامایاجاغینی وورغولایاراق آیدینلاری دیله، کولتوره و توپلومسال سورونلارا قارشى دویارلی اولماغا چاغیریر. محمد قلیزادهیه گۆره صنعتکار، یازار، ادبیات آدامی و آیدین انسان دؤنمین ایله ریجی (قاباقجیل) فیکیرلرینه خیدمت ائتمه لی، بلیرلی بیر دنیا گۆروشونه صاحب اولمالی دیر (طالبیزاده، ۱۹۶۶: ۱۵۹)؛ آنجاق، بو نیته لیکلر آنا دیله ایفاده سینی تاپدیغی تقدیرده توپلوم یارارینا گلیشمه سؤز فونوسودور. عکسی دورومدا

ایسه توپلومون تقلیدچی و یا مستملکه اولما احتمالی هر زامان واردیر. بوندان دولایی دراماتورق آنا دیلینه، آذربایجان تورکجه سینه بؤیوک اهتیمام گؤستریر. او، دیلده میلیتچیلیگی آذربایجان تورکجه سینه حؤرمه دویماقدا، اونون بوتون زنگینلیکلرینی، بوتون گؤزلیکلرینی اورتایا چیخارتماقدا گؤرور (طالیبزاده، ۱۹۶۶: ۱۵۹).

دراماتورق هر باخیمدان آنا دیلینه و قاینق کولتوره بؤنلمگی، اونلارا صاحب چیخماغی توپلومسال کیملیگین قورونماسیندا و گلشمه سینده ان وازگنچیلیمز عنصرلر اولراق بلیره ییر. بو یؤنویله پیئس آذربایجان دا دیل، کولتور و کیملیک شعورونون گلشمه سینده اؤنملی بیر یئر توتار ■

قاینق:

اسرافیلوف، هـ (۱۹۶۴). "اؤلور پیئسی نین ژانر خصوصیتلری"، داداشزاده، م. آ؛ طالیبزاده، ک. (رداکتورلاری)، آذربایجان ادبیاتی مسئله لری، آس س ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی.

آخوندوف، ن. (۱۹۵۹). ملانصرالدین ژورنالی نین نشری تاریخی، آذربایجان دولت نشریاتی، باکی.

حبیب بگلی، ع. (۱۹۹۴). سنجکین آذربایجان یازاری جلیل محمد قلیزاده، آتاتورک اونیورسیتته سی فن- ادبیات فاکولته سی یایینی، ارزروم.

شریف، ا. (۱۹۸۶). ملانصرالدین نجه یارانندی؟، آذربایجان دولت نشریاتی، باکی.

طالیبزاده، ک. (۱۹۶۶). ۲۰-جی عصر آذربایجان ادبی تنقیدی (۱۹۰۵-۱۹۰۷-جی ایلر)، آس س ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی.

عارف، م. حسینوف، هـ (۱۹۴۴). آذربایجان ادبیاتی تاریخی، ایکینجی جیلد، زآزف نشریاتی، باکی.

محمد قلیزاده، حمیده (۲۰۰۲). آذربایجان دا یئنی لیکچی بیر اؤنچو: جلیل محمد قلیزاده: خاطیره لر، (حاضیر لایان: فاطما اؤزقان)، تورکیه جمهوریتی کولتور باقانیلیغی یایینلاری، آنکارا.

میر احمدوف، ا. واهابزاده، ب.، حسینوف، ف. (۱۹۶۶). آذربایجان سووت ادبیاتی، معارف نشریاتی، باکی.

میرزه، ا. (۱۹۶۶). جلیل محمد قلیزاده، اثرلری، آس س ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی.